

De reformatie en de eerste predikanten (deel 1) _____

Inleiding

Voor een onderzoek naar de situatie in Leerdam ten tijde van de Opstand (of te wel de 80-jarige oorlog) staat ons maar beperkt archiefmateriaal ter beschikking. De notulen van de kerkenraad beginnen pas in 1626 en de stadsrekeningen in 1614. Archieven van de magistraat zijn al helemaal niet aanwezig. Misschien dat verder onderzoek in het archief van de Nassause Domeinraad nog informatie kan opleveren. En zo zijn er nog wel wat andere, zij het beperkte mogelijkheden

Wel een bijzonder goede bron zijn de acta, of notulen, van de vergaderingen van de provinciale synoden en, nog beter, de acta van de vergaderingen van de classes (meervoud van classis). Een classis is een kerkelijke vergadering op regionaal niveau. Zij was in deze tijd het middelpunt van het hervormde kerkelijke leven en vormde het bestuurlijke middenniveau tussen de plaatselijke kerkenraad en de provinciale synode. Alle zaken van enig belang kwamen in de classis aan de orde. De acta geven inzicht in de organisatie van de kerk, de opleiding en beroeping van predikanten, de verhouding tussen kerk en wereldlijke overheden. Ook lezen we hoe de Reformatie en de vele theologische geschillen doorwerkten tot op plaatselijk niveau. Tal van maatschappelijke onderwerpen werden besproken, zoals armoede, onderwijs, huwelijksleven, bijgeloof en toverij.

Voor de Leerdamse geschiedschrijving zijn in het bijzonder van belang de notulen van de vergaderingen van de classis Dordrecht totdat rond 1579 de classis Gorinchem gevormd werd. Van deze nieuwe classis ging ook Leerdam deel uitmaken, samen met o.m. Gorinchem, Buren, Vianen, Zaltbommel en Culemborg. De volgende belangrijke bron is dus de acta van de vergaderingen van de classis Gorinchem. Een classis met een wat wonderlijke samenstelling van nogal wat zelfstandige gebieden, waarbij de bestuurders geen inmenging wensten van kerkelijke overheden. Zo ook met betrekking tot de graafschappen Leerdam en Buren, beiden in het bezit van de Oranjes.

Zowel Leerdam als Buren waren na het overlijden in 1558 van Anna van Egmond vererfd aan haar zoon Philips Willem (1554-1618). Deze werd echter door Filips II als gijzelaar in Spanje gevangen gehouden en kon dus niet zelf voor het bestuur zorgen. Dit werd nu door zijn zuster prinses Maria (1556-1616) gedaan. We zullen haar hierna nog meerdere malen tegenkomen met o.m. de benaming *het vrouwken van Buuren*. Maria treedt in 1595 in het huwelijk met graaf Philips van Hohenlohe, die zich daarna uitdrukkelijk met het bestuur gaat bemoeien. Zo verbood hij vanaf 1597 de predikanten van het graafschap Buren, en later ook van Leerdam en andere gebieden, de vergaderingen van de classis Gorinchem bij te wonen. Bang als hij was voor de aantasting van zijn gezag door besluiten van de kerkvergadering. Aldus werd er een nieuwe classis Buren gevormd, die in 1603 haar eerste vergadering hield. Een volgende bron voor ons historisch onderzoek dus.

Er is heel veel te schrijven over het kerkelijk leven na de Reformatie. Zoals trouwens ook de periode hiervoor aandacht verdient om nader onderzocht te worden. In het onderstaande willen we ons echter toeleggen op de eerste predikanten die na de Reformatie in Leerdam werkzaam waren. Uiteraard kunnen we daarbij niet om de tragische gebeurtenissen in 1574 heen.

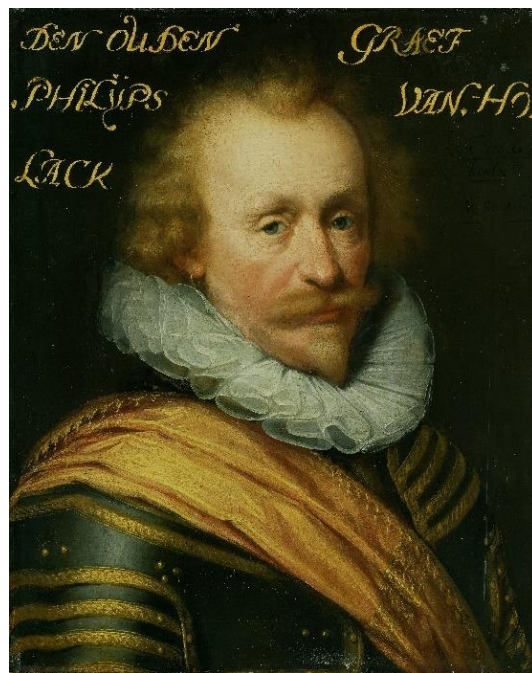


Anna van Egmond

*Philips Willem, door Michiel Jansz van Mierevelt, ca. 1608
Olieverf op doek, 1223 x 1083 mm
(Rijksmuseum, Amsterdam)*



*Maria van Nassau, door Adriaen Thomasz Key
Olieverf op paneel, 480 x 340 mm
(Museum Het Prinsenhof, Delft)*



*Philips van Hohenlo, Portret uit de werkplaats van Jan Antonisz van Ravesteyn
Olieverf op paneel, 300 x 250 mm
(Rijksmuseum, Amsterdam)*

Hoe het begon

Na de inname door de opstandelingen van Den Briel op 1 april 1572 volgden in een snel tempo een groot aantal andere steden, o.m. ook in ons rivierengebied. Dordrecht op 25 juni 1572, Woudrichem op 27 juni, Gorinchem op 28 juni, Buren op 11 juli en Zaltbommel op 31 juli. Sommige steden uit vrije keuze, anderen onder dwang of door overrompeling. Leerdam vinden we in dit rijtje niet vermeld. Het zou dan ook nog meer dan een jaar duren voor onze stad de overgang naar de “nieuwe” leer zou maken.

De laatste vermelding tot nu toe van een pastoor dateert uit 1570. Op 11 april van dat jaar ondertekent pastoor Anthonus van Rhijn een stuk waarin hij verklaart de pastoorstienden uit het land genaamd “de Meent” te hebben ontvangen.

Er zijn een tweetal dagboeken die ons meer over deze periode vertellen. In de eerste plaats het dagboek van Gasparus de l’Agarge, een hofkapelaan die meetrok met het Spaanse leger dat uiteindelijk ook Leerdam zou innemen. En dan het dagboek van broeder Wouter Jacobsz, prior van het klooster Stein in Gouda. Het eerste dagboek was nogal Spaans gekleurd, wat logisch genoemd kan worden gezien de achtergrond van de schrijver en de situatie waarin hij verkeerde. Het tweede wordt als goed betrouwbaar beschreven.

Volgens De l’Agarge is Leerdam een tijdlang neutraal gebleven.¹ Hij vermeldt *zij bleven alsoe sitten, datse den Geusse of te conincx volck d’een voor d’ander neyt en verworpen. Daardoor werden zij door beide partijen verschoond van garnizoen*. De burgers konden naar alle kanten ongehinderd reizen en handel drijven.

Door deze positie zien we ook dat inwoners van o.m. Gorinchem, Schoonhoven, Zaltbommel, Buren en andere omliggende plaatsen in Leerdam goederen in veiligheid hadden gebracht voor het geval die steden geplunderd zouden worden.

Maar niet alleen goederen werden in onze stad in veiligheid gebracht, ook personen zochten hier een veilig onderkomen. Zo lezen we over een inwoner van Gouda, Huych Jansz Wijngaerden, die naar Leerdam gevlucht was.² Op 14 januari 1573 stuurde de prior van het klooster Stein door middel van een bode een *missive* naar hem over de benoeming van een pater bij het convent ter Lely of de Nieuwe Nonnen te Amsterdam. Deze brief moest dan met een bode verder naar de prior van het mannenklooster Syon bij Delft gebracht worden. Deze *bode van Leerdam* kwam op 6 februari weer terug bij het klooster Stein in Gouda *ende was dese goede man onder den gosen³ haer handen geweest, die hem al ontnoemen hadden soe wat hij hadde*.

Maar tenslotte ontkwam ook Leerdam er niet aan om zich aan te sluiten bij de opstand. In het dagboek van onze prior lezen we dat op 11 augustus 1573 *Leerdam goos geworden was, verraeden doer haer burgemeester, die, naedemael hij den burgeren beveysdelick geanimeert hadde om den stadt tot des conincks behouf vromelick te bewaeren, daernae eenige bequaemheyt souckende den guesen om in te coemen den poorten geopent heeft, ende is soe deze stadt overvallen tot swaer verdriet van den goeden ende principaelick den ballingen, die met haer goet daerinne geweken sijn, wesende in groete getale. Die almogende God verlene alle geperste harten gracie ende genaede om alsulcke geperstheyt, waarmede sij hoe langer hoe swaerder overvallen werden, te mogen verdraegen met paciëntie.*⁴

Niet zo mooi dus, de daad van onze burgemeester. Het is maar hoe je het bekijkt. En dan zien we hier ook weer de bevestiging dat er in de stad nogal wat vluchtelingen waren. En naast de al eerder genoemde inwoner van Gouda, waren er nog meer uit deze stad die in Leerdam onderdak gevonden hadden. Zo lezen we in het dagboek van onze prior dat op 30 augustus 1573 bij hem op bezoek komen een zekere Bruyn en zijn zoon Pieter Gerritz de Bruyn.⁵ Deze vertellen hem *dat hij oeck in Leerdam geweest hadde ten tijde als die stadt mede gues werde ende hoe hij met clouckheyt daerwuyt gecomen was*.

Waarom had onze burgemeester de poorten voor de geuzen geopend? Stond er een grote overmacht voor de poort en had hij angst dat Leerdam met geweld ingenomen zou worden? En was hij het die alleen deze beslissing nam? Stond de magistraat achter dit besluit? Was er inmiddels ook een groep(je) calvinisten die de gereformeerde eredienst afdwong? Kregen ze hierbij dus de steun van het gemeentebestuur?

Over het algemeen was er vanuit de bevolking meestal wel belangstelling voor de nieuwe leer, maar van een breed gedragen streven naar reformatie was er geen sprake. Ook waren de scheidslijnen tussen de "oude" en de "nieuwe" leer lang niet altijd duidelijk.

En hoe was de positie van de Rooms-Katholieke Kerk? Deze zal toch wel duidelijk aanwezig geweest zijn, ook als we kijken naar het kennelijk grote aantal personen in de stad, die uit angst voor de geuzen hier hun toevlucht gezocht hadden.

Maar hoe dan ook, Leerdam werd "geus". En als we alvast vooruit kijken zal er een kerkenraad gevormd zijn en zal de kerk wel ter beschikking van de gereformeerden gesteld zijn. En al vrij snel komt er ook een predikant: Joost de Jonge. Dit alles zal ongetwijfeld met instemming van de magistraat gebeurd zijn.

De rooms-katholieke eredienst zal dan wel verboden zijn. Hoe ging het met hun geestelijken? Vertrokken zij uit de stad naar elders? En waren er ook nog inwoners die niets van de gereformeerde leer moesten hebben? Hoe tolerant was men ten opzichte van elkaar?



Grote Kerk (Beeldbank Historische Vereniging Leerdam)

Hieronder proberen we een beschrijving van de eerste predikanten te geven, waarbij we de tenaamstelling op het predikantenbord volgen. Overigens zijn niet alle gegevens op dit bord juist. Deze borden zijn dan ook pas in de negentiende eeuw gemaakt.

Joost de Jonge 1573-1574

We komen hem in de notulen onder meerdere namen tegen, zoals Jodocus en Jodocum de Jonge.

Wie hij was, waar hij vandaan kwam en wat voor achtergrond hij had weten we (nog) niet. Was hij een rooms-katholiek geestelijke die de overstap naar de gereformeerde religie maakte? Zoals bijvoorbeeld zijn collega uit Asperen Quirinus de Palme. Deze was priester in Oudemirdum, vanwaar hij wegens zijn gevoelens voor de nieuwe leer naar Emden vluchtte.⁶ In 1573 werd hij predikant in Asperen en misschien ook wel in Heukelum.⁷ Maar deze veronderstelling valt met betrekking tot Joost de Jonge moeilijk te rijmen met het feit dat in de verhalen rond zijn gevangenneming en terechtstelling zijn vrouw en kinderen worden genoemd.

Volgens het predikantenbord was Joost de Jonge de eerste predikant na de Reformatie. Hij zou in 1573 met zijn werkzaamheden zijn begonnen. Dit uitgaande van de vermelding op het bord en ook in een overzicht in de acta van de classis Dordrecht. De eerste vergadering van de classis Dordrecht was op 4 augustus 1573, uiteraard zonder Leerdamse aanwezigheid. Wel aanwezig was Quirinus de Palme uit Asperen.

Op de vergadering van de classis op 20 april 1574, gehouden in Zaltbommel, was Joost de Jonge aanwezig. In deze vergadering werd de vraag gesteld of alle dienaren, ouderlingen en diakenen in hun ambt *geconfirmeert* zijn. Dit blijkt in alle plaatsen het geval te zijn, met uitzondering van Leerdam. De Leerdamse kerkenraad *dient bij provisie*, is dus niet bevestigd en dienst slechts als voorlopig orgaan.

Joost de Jonge stelde op deze vergadering ook nog een "huwelijkszaak" aan de orde. Een getrouwde vrouw is in de tijd dat haar man op reis was van huis weggelopen *eenen anderen man aenhangende*, en daarvan zwanger geworden. Haar echtgenoot heeft haar na lang zoeken in Dordrecht gevonden en gevraagd weer met hem naar huis te gaan, haar overspel te vergeven en het inmiddels geboren kind in het gezin op te nemen. Maar de vrouw gaat hier niet op in en blijft zes jaar bij haar vriend. Haar man is inmiddels met een ander getrouwd. De vriend sterft en de eerste vrouw komt weer bij haar man terug. Nu is het de vraag welke vrouw deze man *behouden sal*. Zijn eerste vrouw die hem verlaten heeft of zijn tweede vrouw. Het besluit valt dat de *man die laetste getrouwde vrouw sal behouden*.

Tenslotte werd op deze vergadering ook besloten Joost de Jonge af te vaardigen naar de binnenkort in Dordrecht te houden provinciale synode. Maar zover zou het niet komen.

Op 15 juni 1574 schreef de kerkenraad van Leerdam een brief aan *den geleerden ende godtsaligen dienaar der kercken Christi binnen Dordrecht Mr. Jan Lippius Tott Dordrecht*.⁸ Het gaat over de afvaardiging van Joost de Jonge naar de synode. De inhoud van deze brief is als volgt:

Eersame wyse ende zeer bysondere broederen, nademael onsen broeder ende dienaar des godlicken wordts tot Leerdam, Joost de Jonge, vanden broederen des conuenti classici verordineert was, den XIII^{en} Junii met den anderen broederen tot Dordrecht inden Sinodo prouinciali te verschijnen, twelck hij oeck gedaen souden hebben ten ware datter hem wettelicke impedimenten verhindert hadden, derhalven is ons vrientlick bidden, dat ghijl. den selvighen verontschuldicht op ditmael hebben wilt, want, boven dien dat wy binnen corten dagen twemael vanden vyant besprongen geweest hebben, so zyn wy den selvigen alle uren verwachtende, ende so den selvigen onsen broeder hem van hier absenteerde niet weynige daer in verargert werden souden. Boven desen so heeft de overicheyt alhier op onsen broeder begeert dat hy om de argernis der swacken wil uijt de stadt niet reisen soude. Vaert well ende blyft Gode ende het woerdt synder genaden bevolen. Actum desen XV^{en} Junii, met bewillinge der Consistorie ende tot versekeringe haer zegel der consistorie hier onder gedruckt,

De genoemde Jan Lippius, wiens eigenlijke naam gewoon Jan Lippens was, was de eerste predikant van Dordrecht na de Reformatie.⁹

Tweemaal door de Spanjaarden aangevallen en nu verwachtten ze de vijand opnieuw. De situatie was in 1574 zo, dat de Spanjaarden een lijn van Amsterdam over Naarden naar de Lek hadden bezet. Maar

ten zuiden van de Lek ontmoeten we de Spaanse troepen eerst in 's-Hertogenbosch. Hieruit blijkt dat het rivierengebied met Buren, Zaltbommel en de Bommelerwaard een coupure vormde in de Spaanse frontlijn. Het Spaanse leger was in deze tijd begonnen om de steden en dorpen in dit gebied te heroveren. Een leger onder bevel van Chiapini Vitelli trok door de streek.¹⁰ Op 11 juli komt hij met zijn troepen voor Leerdam te staan. Hij zond direct twee commissarissen naar de stad om die voor de koning van Spanje op te eisen. Maar ondertussen gaan de krijgshandelingen gewoon door en besloot Vitelli het kasteel te beschieten. Het resultaat is dat het rondeel van het kasteel en een deel van de stadsmuur worden verwoest en in het water vallen. Tot een bestorming en plundering komt het niet want in de middag van 12 juli komt er een overeenkomst met de aanvallers tot stand en bezetten de Spanjaarden de stad. Overeengekomen was dat het in de stad gelegerde garnizoen kon vertrekken met *haer geweer, sonder brandende lonten* en dat de burgerij niet aan lijf en goed mocht benadeeld worden.¹¹ Direct na binnenkomst worden alle inwoners in het stadhuis op de Markt bijeengedreven en wordt naar de predikant en schoolmeester gevraagd. Enkele van de *Kloekhertigste* waagden het te op te merken dat aan alle inwoners behoud van lijf en goed was toegezegd. Ja, dat was wel aan alle burgers beloofd maar gold niet voor deze personen. En als zij zich niet snel zullen melden, *souden alle sterven*. Pieter Bor geeft een zeer levendige beschrijving van hetgeen hierna gebeurde. Laten we hem even volgen: *De Predicant, genaemt Joos de Jonge, was tusschen twe muren bij de Water-poorte ingelopen, daer was eenen, die hem den Spanjaerden metten vingers wees, aldaer hij tusschen de huizen was, een van de soldaten liep daer tusschen in, en met een roer smeet hij hem op 't hooft, hem seer quetsende, dat het bloed over dit sijn aengesicht liep. Mr. Rogier Joosten, Schoolmeester, werd ook van een ander gewesen, dese werd mede gevangen, met noch een ander Predikant, genaemt Quirin de Palme, die aldaer gevluht was, meende daer beter versekert te zijn.*

Deze laatste was dus Quirinus de Palme, de predikant van Asperen. Toen Asperen door de Spanjaarden werd bedreigd, was hij naar Leerdam gevluht, omdat deze stad sterker was en hij hier veiliger dacht te zijn. Maar deze vlucht haalde dus niets uit.

De drie gevangenen worden voor Vitelli gebracht die direct het vonnis uitspreekt dat zij *terstond opgehangen soude*. Als de vrouw van Joost de Jonge van dit vonnis hoorde, gaat zij schreiende, vergezeld van haar jonge kinderen naar de Spaanse commandant, valt op haar knieën en smeekt om genade voor haar man, *maar hij dedese van hem stoten*. De gevangenen worden nu weggevoerd naar de strafplaats buiten de stad. De vrouw van Joost de Jonge volgde met haar kinderen de stoet, al schreiende en roepende. Toen dit tot de predikant doordrong draaide hij zich om en zij *mijn lieve huisvrouw en kinderkens troost u in den Heere uwen God, die een Vader en Beschermmer is van Weduwen en Wesen, 't en mach nu anders met mij niet wesen, het is aldus des Heeren wille*. De soldaten waren ondertussen het geroep en gekrijs van deze lastige vrouw zat en *schupten de vrouw bij de poorte met de kinderen in een huis* totdat het vonnis uitgevoerd was.



*Chiapini Vitelli, door Arnold Loemans
Gravure op papier, 263 x 159 mm
(Rijksmuseum, Amsterdam)*



Hoogpoort

Deze poort zal de Hoogpoort geweest zijn, want hier moest men door om op de gerechtsplaats te komen. Deze was buiten de stad gelegen in de uiterwaard langs de Linge, waar zich nu de wijk Varsseveld bevindt. Later zou deze plaats "Galgenwaard" gaan heten. En daar aangekomen hebben *zij deze vrome getuigen van Christus, die zeer getroost en bemoedigd waren, in den grootsten haast aan de galg gehangen, zeer jammerlijk geworgd en aldaar ten spijs der vogelen laten hangen.*

Het Martelarenboek beschrijft de gebeurtenis met de conclusie *Aldus ontsliepen deze vrome getuigen van Christus met groote standvastigheid in den Heere, in het begin van juli van het jaar onses Heeren 1574.*



*Vogelvluchttekening Leerdam met rechts in de uiterwaard prominent de galg.
Detail uit: Kaart van de limietscheiding tussen de Grafelijkheid van Holland en de
heer van half Asperen, enz., 1549 (NA, J.H. Hingman, Inventaris van de verzameling kaarten, 1871, inv. nr. 4VTH
2452)*

Hoe nu verder? Requesens gaf last aan graaf De la Roche, gouverneur van Holland en Utrecht, commissarissen te zenden naar de veroverde plaatsen, naast Leerdam o.m. Buren, Woudrichem, Asperen en Heukelum, om de orde te handhaven, plundering tegen te gaan, aan de klachten der ingezetenen tegemoet te komen, de kerken te herstellen, de terugkeer der geestelijken te bevorderen en de uitoefening van de rooms-katholieke eredienst te verzekeren. Hij verzocht de medewerking van de aartsbisschop van Utrecht voor de kerkelijke belangen. Aangezien er in Leerdam al een kerkenraad was, kunnen we ook wel aannemen dat de kerk in het bezit van de hervormden was gekomen. Maar daar zal nu wel een eind aan gekomen zijn.

Na de inname van de stad trekken de troepen van Vitelli verder naar o.m. Nieuwpoort, Hardinxveld en Werkendam. In Leerdam werden Spaanse bezettingstroepen gelegerd. Over herkomst en omvang weten we niets.

Op 25 juli 1575 werd door kapitein, drossaard, burgemeesteren en regeerders een publicatie uitgegeven, waaruit blijkt dat *terwe ende wittebroot, 't welk die soldaten gewoontlyck syn te coopen* uit andere plaatsen in Leerdam mocht worden ingevoerd. Verder werd bepaald dat niemand brood van elders mocht invoeren om het in Leerdam te gaan verkopen.¹²

De bezetting in de stad zou bijna 2 ½ jaar duren. Er kwam een einde aan als gevolg van de op 8 november 1576 gesloten overeenkomst die bekend staat als de Pacificatie van Gent. Eén van de hoofdpunten van dit verdrag was dat de Spaanse troepen de Nederlanden moesten verlaten. Zij

vertrekken dan ook op 22 december uit de stad. Een dag eerder stuurden drossaard, burgemeesteren en regeerders van Leerdam een afgezant met een brief naar het stadsbestuur van IJsselstein.¹³ De Leerdamse bestuurders schrijven hierin dat zij hopen dat *Zijne Exc. wederomme sal aanveerden sijne oude gerechticheyt tot onser stede ende alsoo wijluyden in desen periculosen tijdt nyet en weten hoe dat wij ons sullen regulieren ten dienste van Zijne Exc. ende conservatie van de ruste ende goede politie onser stede*. Aan het bestuur van IJsselstein wordt gevraagd welke orders zij van de prins hebben gekregen na het vertrek van de Spaanse troepen, in het bijzonder *beroerende d'executie van die Catholycke religie*. Men is van plan om *overmergen* naar de prins te reizen om over deze zaken met hem te praten. Deze bevond zich in Middelburg, waar hij in september naar toe was gegaan. Indien het stadsbestuur van IJsselstein nog geen orders van de prins had gekregen of nog geen contact met hem had gehad, wordt voorgesteld om gezamenlijk naar Middelburg te gaan om *Sijne Exc. alsulcken versoeck te doen als wy luyden onsen ingesetenen respectieve bevinden sullen oirbaerlickste te sijn*. Of men gezamenlijk naar de prins is gereisd weten we niet, terwijl we ook over het resultaat van het overleg niets vinden. Gezien de instelling van de prins van Oranje zal hij wel tot kalmte en bedachtzaamheid hebben gemaand.

Uit deze brief blijkt dus dat in de tijd van de Spaanse bezetting de rooms-katholieke eredienst weer teruggekeerd was, maar ook dat het Leerdamse stadsbestuur de gedachten van de Reformatie gevolgd was. Zij zullen dan ook wel het initiatief genomen hebben om een nieuwe predikant te gaan beroepen. Deze zal er dan hoogstwaarschijnlijk in 1578 gekomen zijn in de persoon van Arnoldus Herbertus Embricensis. Maar hoe zal het gegaan zijn met de ongetwijfeld in de bezettingstijd in de stad werkzaam geweest zijnde rooms-katholieke geestelijken?

Arnoldus Herbertus Embricensis 1578/1579-1581

We komen hem in de geschriften meestal tegen als Arnoldus Herberti of Arnold Herbertze. De toevoeging "Embricensis" zou er op kunnen duiden dat hij in Emmerich geboren is. Een andere, minder waarschijnlijke, veronderstelling is dat hij uit Emden afkomstig was.

Of hij al elders predikant (geweest) was of op zoek was naar een eerste gemeente is niet duidelijk, maar we vinden hem voor het eerst in de acta van de vergadering van de classis Dordrecht op 6 mei 1578. Hij krijgt hierin het advies om in Rijsoord, *Hendrickambacht* of Heerjansdam te gaan preken en als *hij totten dienste bequaem bevonden ende van de huysluyden begeert wordt*, zou hij door de classis in één van deze plaatsen aangesteld kunnen worden. Maar niets wijst er op dat hij in één van deze gemeenten predikant is geweest.

Arnoldus Herberti wordt in verband met Leerdam voor het eerst genoemd in de acta van de vergadering van de classis Gorinchem, gehouden op 3 (?) november 1579 in Zaltbommel. Hij werd als absent gemeld. Op deze vergadering werd overigens ook besloten om het *censura morum* in Leerdam te houden en *den dienaer aldaer ter plaetsen zal die vermaninge doen*.

Hieruit kunnen we dus concluderen dat Arnoldus Herberti in 1579 of misschien al wel in 1578 predikant in Leerdam geworden is. Over zijn beroepingsprocedure en aanstelling is niets gevonden.

Het hiervoor genoemde *censura morum* betekent letterlijk onderzoek naar de zeden. Het werd aanvankelijk op elke classicale vergadering gehouden en was bedoeld om toe te zien op een goede leer en levenswandel van de predikanten en ook van de gemeente. Er moest een adviserende, stimulerende en faciliterende stem zijn naar de predikanten toe. Middels dit *censura morum* kon bij gecon-stateerde ongeregelheden worden ingegrepen.

Op de vergadering van de classis, gehouden op 8 november 1580 in Culemborg, wordt het voorstel van Arnoldus Herberti en Jacobi Postilii, predikant van Culemborg, besproken en goedgekeurd dat deze Postilii *eenmaal twee ofte drye tot Leerdam zal gaen ende hem laeten aldaer horen ende so de voorn*.

Postilius hen gevallet, dat hij aengenomen werde, dat alsdan Arnoldus voorn. tot een ander kercke zal getransfereert werden. Hoe de preken van de Culemborgse predikant in Leerdam bevallen zijn, weten we niet, wel weten we dat hij niet in Leerdam beroepen is.

Maar hoe ging het met Herberti? Voelde hij zich niet meer op z'n plaats in Leerdam of waren er problemen met bijvoorbeeld kerkenraad of gemeente? Wilde men in Leerdam niet meer van zijn diensten gebruik maken? Want in de vergadering van de classis van 28 februari 1581 doet hij het verzoek om op opnieuw in deze classis te mogen dienen. Hij heeft twee gemeenten op het oog, t.w. Groote Lindt en Papendracht. Maar er zijn nu geen vacatures in deze plaatsen. Zodra er een mogelijkheid in de classis voor hem is, zal men dit laten weten.

Postilii vertrok in 1581 uit Culemborg, evenals Herberti uit Leerdam. Deze ging naar Brouwershaven. In de vergadering van de classis van 14 maart 1581 lezen we *Ingelijx Arnoldo, den tegenwoordigen diener tot Leerdam, sal men oock zyn afscheyt geven op 't vertreck van Leerdam op 't versoeck van denselven, van syne leere ende leeven.* In Brouwershaven werd hij in 1582 ontslagen. Aansluitend hierop werd hij beroepen in Wassenaar, waar hij op 16 mei 1583 werd bevestigd.¹⁴ Toen hij in Wassenaar was, werd hij opnieuw naar Leerdam beroepen, maar is niet vertrokken.¹⁵ Hij zou in Wassenaar zijn overleden vóór 11 juli 1583.

Met betrekking tot de financiële ondersteuning van de weduwe van deze predikant vinden we een mededeling in de acta van de particuliere synode van Zuid-Holland, gehouden op 24 augustus 1587 te Delft.¹⁶ *De Weduwe Arnoldi Embricensis heeft geschreven aan de vergaderinge des synodis van haere achterwesen van wegen haers mans dienste ende oock aan Hieronime Hortensio. Ende is last gegeven den classen van den Haghe met Hortensio te handelen ende den classi van Gorckum te handelen met den schoutet tot Leerdam om na de sake te vernemen ende doen na behooren, gelijk oock deselve classe doen sal aen het vrouwken van Buuren in de sake des onderhouts der dienaren, onder hare jurisdictie ressorterende.* De financiële positie van de predikanten was in veel gevallen niet al te best. Bij het overlijden van haar man bleef zijn vrouw vaak in behoeftige omstandigheden achter. In later jaren heeft men vanuit de classis hiervoor een speciaal fonds gevormd, waar alle predikanten aan bij moesten dragen.

Hieruit blijkt dus dat de gemeente van Leerdam, of althans degenen die over de geldmiddelen van de gemeente beschikten, verplichtingen hadden tegenover de weduwe van de predikant. Ondanks het feit dat dit niet zijn laatste gemeente was. Via de classis Gorinchem werd de schout van Leerdam over deze zaak benaderd alsook *het vrouwken van Buuren*. Behalve Leerdam werd ook Wassenaar aangesproken, wat blijkt uit het feit dat de classis Den Haag werd ingeschakeld.

Johannes Martini Aldenkirchen 1581-1588

Als opvolger van Embricensis vinden we Johannes Martini Aldenkirchen. In de vergadering van de classis van 25 juli 1581 werd een brief van de graaf van Culemborg besproken, waarin deze aan Joannes Martini verzoekt zich te *verbinden nae de vorighe verbintnisse die hij den graeff ende der kercke tot Culenborgh gedaen hadde om nae een jaer, dat hij tot Leerdam sal gestaen hebben, wederom tot Culenborgh te comen woonen om daer ofte daer omtrent te prediken.* Hieruit blijkt dus dat deze predikant eerst in Culemborg gewerkt had en daarna naar Leerdam was gekomen. Op het verzoek van de graaf van Culemborg werd direct een besluit genomen: *'t Welcke den voornoemde Joannes Martini heeft gedaen ende met eyghener handt onderteyckent in presentie ende met bewilliginghe des classis.*

In bovengenoemde classisvergadering werd vastgesteld dat op de volgende vergadering van 4 oktober 1581 Johannes Martini voor de inleidende predicatie zal zorgen. Deze vergadering zou gehouden worden in Buren. Er zijn echter geen notulen van bewaard gebleven en het is dan ook de vraag of deze bijeenkomst wel plaats gevonden heeft. Datzelfde geldt voor een op 6 november in Leerdam geplande vergadering.

Op 22 mei 1582 ondertekende Martini samen met de andere aanwezige predikanten van de classis Gorinchem een brief aan de afwezige predikanten. Hij schreef zijn naam als Joannes Martini Aldenkirche.

Een volgende classisvergadering werd vastgesteld op 1 en 2 oktober 1582, te houden in Leerdam. Na de hiervoor op 3 juli gehouden vergadering zijn er tot en met 1585 geen acta van de classis Gorinchem bewaard gebleven. Informatie over de werkzaamheden van Joannes Martini in deze periode is er dus niet. Wel staat vermeld als aanwezig in de vergadering van de classis Wezel op 9 april 1583 *Johannes Aldenkirchen* en in de gedrukte uitgave van o.a. deze acta staat als voetnoot vermeld *Von der deutschen Gem. zu Wesel*.¹⁷ Hij komt echter niet voor in het predikantenboek van het Rheinland.

In de acta van de classis Gorinchem van 26 augustus 1586 werd Johannes Martini opnieuw als *dienaer tot Leerdam* vermeld. Hij klaagde dat er in de gemeente van Leerdam maar weinig personen zijn die *den woorde der vermaeninge offte discipline* gehoorzaam zijn en dat al gedurende een lange periode het Avondmaal niet is bediend. In verband hiermee vroeg hij om een resolutie van de classis. Men besloot hieraan geen gevolg te geven omdat het tot de taak van de predikant en de kerkenraad behoort *zijn beste tot stichtinge te doen* en dat men ondanks deze ongehoorzaamheid niet mag verzuimen Avondmaal te houden.

De vergadering van de classis op 14 oktober 1586 kon Johannes Martini niet bijwonen. Hij verontschuldigde zich hiervoor omdat hij naar Buren moest *trecken tot Haer prinsesse* om over zijn traktement te praten en de betaling van zijn huishuur. Dit excuus werd na *seer rippelick overgewogen sijnde voor nul, frivel ende insufficient gehouden*.

In 1587 werd door Martini de schoolmeester van Leerdam *geëxamineert*, waarna zij zich hebben *gegeven totter kercken ende met de kercke het broot gebrooken*. Er was dus inmiddels ook een opvolger gevonden voor de in 1574 omgebrachte Rogier Joosz.

In de in Culemborg gehouden vergadering van de classis van maart 1588 bracht hij de slechte uitbetaling van zijn tractement ter sprake. Ook nu zal men zich weer wenden tot de *Gnadige jonckvrouwe van Buren*. Prinses Maria dus.

Kort hierop vertrok hij naar Bleiswijk. In de acta van de classis Rotterdam van 13 juni 1588 staat dat Johannes Martini van Leerdam naar Bleiswijk was gekomen. Hier is hij in 1603 overleden.¹⁸

Johannes Martini Aldenkirchen wordt vaak ten onrechte verward of gelijkgesteld met Johannes Martini, predikant te Westmaas van 1577–1578, daarna in de Zuidelijke Nederlanden, in Tholen van 1583–1587 en 't Woud van 1588–1591. Deze is overleden in 1591 na nog korte tijd veldprediker te zijn geweest.

Na het vertrek van Johannes Martini Aldenkirchen ontving de classis Gorinchem een aanbeveling van Sijmen Jansz, gedateerd 1 juni 1588 om als predikant voor Leerdam in aanmerking te mogen komen.¹⁹ Men maakte van deze aanbieding echter geen gebruik.

(Wordt vervolgd.)

Teunis Blom

36^e jaargang, nummer 108 / juni 2017